

PRIKAZ KNJIGE

Saga o ćirilici

RANKO BUGARSKI

Biblioteka XX vek: Beograd, 2021.

Osnovna problematika ove knjige, pa tako i samog osvrta kompleksan je odnos između jezika i politike na području jugozapadnog Balkana, tj. regije kojom se nekoć prostirala Jugoslavija. Odličan kritički uvid u situaciju (ponekad čak humorističan te ispunjen brojnim primjerima) ovaj nam puta pruža Ranko Bugarski, umirovljeni profesor s Filološkog fakulteta u Beogradu, s ekspertizom iz užeg područja sociolingvistike.

Autor je kroz vlastitu profesionalnu karijeru objavio niz radova i knjiga iz različitih lingvističkih disciplina i područja, u što možemo ubrojiti teme iz općeg jezikoslovlja, transformacijske generativne gramatike, kognitivne lingvistike i već spomenute sociolingvistike. No, uz znanstveno-istraživački rad vidljiv kroz objavljivanje autorskih knjiga i članaka, profesor Bugarski predavao je i na brojnim međunarodnim sveučilištima, bio potpredsjednik Međunarodnog saveza za primijenjenu lingvistiku, predsjednik Europskog lingvističkog društva i stručni savjetnik Vijeća Europe za regionalne i manjinske jezike. Povrh svega, član je Europske akademije znanosti i umjetnosti u Salzburgu. U njegovu su čast tiskana četiri međunarodna zbornika radova: *Papers in Honor of Ranko Bugarski* (2000), *Jezik, društvo, saznanje – Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata* (2003), *Jezik u upotrebi* (2011) i *Belgrade Language and Literature Studies, vol. 10: Special Issue in Honor of Ranko Bugarski on the Occasion of his 85th Birthday* (2018).

Knjiga na kojoj se temelji ovaj prikaz objedinjuje sociolingvističke teme objavljivane tijekom posljednjih pet godina. Tekstovi su podijeljeni u tri skupine:

1. čine članci nastali raznim povodima, nekada kao dodaci građi ili kao komentari,
2. čini izbor intervjuva koje je autor dao kolegama za objavljivanje u stručnim časopisima, kao i novinarima za objavljivanje u medijima,
3. predstavljaju tekstovi pisani u znak odavanja počasti istaknutim jezikoslovcima preminulim u posljednjih nekoliko godina.

Čitavo se djelo zaključuje autorovim izborom literature iz sociolingvističke, objavljivane u razdoblju od 2016. — 2021. godine.

/ Prvi dio – članci

Prvi se dio knjige otvara tekstom koji pruža uvid u odnos između jezika i nacionalizma. Autor nam za početak navodi nekoliko definicija nacionalizma u općem smislu, ne bi li nešto kasnije prešao na koncept jezičnog nacionalizma. Bugarski ističe da je nacionalizam izrazita vezanost za vlastitu naciju, odanost i lojalnost naciji uzdignutoj na razinu kulta, spremnost da joj se služi kao uzvišena obaveza, izraz nacionalne svijesti koja nadilazi sve druge grupne i pojedinačne interese. To je želja za (samo)određenjem, tj. politička ideologija čiji je glavni cilj stjecanje i održavanje suvereniteta. Autor ovdje također naglašava da nije na odmet imati na umu i jednu vrlo bitnu distinkciju – onu između rodoljublja i patriotizma, tj. između ljubavi prema narodu i ljubavi prema domovini, dok s druge strane ne treba zaboraviti na činjenicu da ekstremni nacionalizam etničkog tipa vrlo lako prelazi u šovinizam i ksenofobiju.

Da bi razjasnio odnos između jezika i nacionalizma, Bugarski nas vraća u vrijeme njemačkog romantizma i herderijanskog “svetog trojstva” u kojem se objedinjuje jezik, teritorij i narod za potrebe formiranja samosvojne nacije-države. Pritome se na jezik gleda kao na neizostavno grupno identitetsko obilježje koje dobrim dijelom osigurava državnu autonomiju.

Spomenuta veza jezika s nacijom često vodi k politizaciji jezičnih razlika, tj. k jezičnom nacionalizmu, čija je strategija potenciranje ili umjetno stvaranje razlika između bliskih i srodnih jezičnih varijeteta. Tu je pojavu uočio još 1952. godine čuveni Heinz Kloss, govoreći o dva moguća načina na koja nacije formiraju vlastite jezične standarde, zbog čega možemo govoriti o tzv. *Abstand* i *Ausbau* jezicima. I kao što nas sami njemački termini upućuju, *Abstand* jezici bili bi oni koji vlastitu autonomiju temelje na realnim distinktivnim obilježjima, dok bi *Ausbau* jezici bili oni koji vlastitu autonomiju grade stvarajući razlike i ondje gdje ih nema.

Jezični se nacionalizam zaista može manifestirati na različite načine i to čini diljem svijeta, no ono što imamo na nekadašnjem jugoslavenskom prostoru zaista je specifično jer je jedan jedinstveni jezik rascjepkan i razdijeljen između četiri države. Riječ je naravno o srpsko-hrvatskom jeziku koji je

sistematski zloupotrebljavan s ciljem raspirivanja međunacionalne mržnje. S druge strane, taj je isti jezik i sam postao žrtvom razaranja upravo zbog nasljeđa njemačkog romantizma koji pred koncept države-nacije stavlja zahtjev upotrebe vlastitog jezika koji se ni pod koju cijenu ne bi dijelio s drugima.

Ulazeći dublje u problematiku jezika i nacionalizma, Bugarski uvodi razliku između *dvije vrste jezičnog nacionalizma: ekspanzivnog tj. ofanzivnog nacionalizma od nacionalizma defanzivnog karaktera*. Ovdje se ističe da je srpski jezični nacionalizam, nacionalizam prvoga tipa jer “teži proširivanju po celom srpskom etničkom prostoru”, dakle i po sredinama izvan Srbije, što drugi mogu doživjeti kao prijetnju svojem teritorijalnom integritetu (2021: 11). S druge strane, defanzivni jezični nacionalizam bio bi onaj hrvatskog i slovenskog tipa koji je preokupiran obranom vlastitih jezičnih granica, što podrazumijeva naglašen purizam.

Na posljetku, autor ukazuje da su Slovenci, Hrvati i Bosanci ponajviše radili na izgradnji jezičnih razlika (*Ausbau* jezična autonomija), dok su se Srbi odlučili za distinkciju na bazi pisma, te prihvatili slavljenje i privilegiranje ćirilice.

Poglavlje se zaključuje spoznajom da svi nacionalizmi (pa tako i jezični) vlastitu snagu crpe iz osjećaja ugroženosti (bila ona stvarna ili umišljena), a njome često manipuliraju samoprozvani zaštitnici nacije i njezinog jezika (2021:12).

U nastavku knjige problematiziraju se dva iznimno bitna sociolingvistička, tj. jezično-politička pojma: ideologija nacionalnog jezika i ideologija standardnog jezika, što autor potom primjenjuje na post-jugoslavenski jezični i politički prostor.

No prije hvatanja u koštac s prethodno spomenuta dva fenomena, Bugarski donosi definicije i pojašnjenja osnovnih pojmova koji će se provlačiti ovim podnaslovom, počevši od ideologije. *Ideologiju* određuje kao skup ideja o nekom aspektu stvarnosti ili polju ljudskog djelovanja, što uključuje i s time povezane društvene stavove, vjerovanja i vrijednosti. Nadalje, autor razjašnjava *koncept nacionalnog jezika* koji tumači na dva načina:

1. Kao jezik određene nacije u smislu državne zajednice, kao nositelj identiteta nacionalne države, politički determiniran.
2. Kao jezik svih ljudi koji njime govore kao materinjim, etnički definiran.

Nacionalni jezik Bugarski dovodi u opreku s *pojmom standardnog jezika* kojeg definira kao stručno normirani i društveno prihvaćeni nadregionalni

jezični varijetet koji olakšava komunikaciju između govornika različitih dijalekata danog jezičnog područja, kao i pripadnika različitih generacija, pa se kao takav službeno koristi u državnoj upravi, obrazovanju, nacionalnim medijima itd. Autor naposljetku ističe da se u suvremenom dobu standardni jezik razlikuje od tradicionalno shvaćenog *književnog jezika* kao isključivo kulturnog pojma.

Okosnicu čitavog teksta Bugarski nam donosi na samom kraju, te u njoj oslikava različite manifestacije ideologije nacionalnog kao i ideologije standardnog jezika vidljive u Srbiji, Hrvatskoj, BiH te Crnoj Gori.

Za ideologiju nacionalnog jezika ofanzivnog tipa, Bugarski ističe da je tipična za slučaj Srbije, što se najbolje ocrtava u često ponavljanoj sintagmi “srpski jezični prostor” (2021: 16) koja jasno upućuje na sve Srbe u regiji evocirajući srodan pojam “sve srpske zemlje”. Ovdje se ističe da tako nešto može imati prijeteće implikacije, posebno u kombinaciji s eksplicitnim negiranjem hrvatskog, bosanskog i crnogorskog jezika. U svemu se tome osjeća jezični nacionalizam ekspanzivnog tipa koji ima tendenciju širenja i manje je puristički nastrojen. Za razliku od Srbije, u Hrvatskoj imamo jezični nacionalizam defanzivnog tipa jer se jezik osjeća ugroženim. Taj se osjećaj nacionalne ugroženosti oslikao kroz masovnu pojavu neologizama, razlikovnih rječnika i preskriptivnih jezičnih savjetnika, posebice za vrijeme '90-ih godina prošlog stoljeća.

S druge strane, ideologija standardnog jezika također je prisutna kako u Srbiji, tako i u Hrvatskoj, dok u BiH kao i u Crnoj Gori imamo nešto kompleksniju situaciju. Ideologija standardnog jezika u Srbiji se manifestira u potcjenjivačkom i uvredljivom odnosu spram nestandardnih varijeteta, posebice onog s juga Srbije (“Što bliže Nišu, to gore pišu”). Sličan je stav prisutan u Hrvatskoj (“Što južnije, to tužnije”). U slučaju BiH postavlja se pitanje što je nacionalni jezik u tronacionalnoj sredini, a što standardni u trojezičnoj? Na kraju, u Crnoj Gori službeno postoji crnogorski i srpski standard, a unutar crnogorskog imamo dodatnu podjelu na jotiranu i nejotiranu inačicu, pri čemu samo prva uživa ideološko-političku potporu vladajućih (2021:19).

Autor zaključuje poglavlje ističući da “nacionalno ima tendenciju da vrlo lako skrene u nacionalističko, a da se standardno uzdigne do svetog – sve za dobrobit odabranih elita, a na štetu običnih građana i govornika” (2021: 19).

/ Saga o ćirilici

Nakon raspada Jugoslavije i cjepkanja srpsko-hrvatskog na četiri nacionalna jezika, svi jezici nisu zadržali službeno korištenje latiničnog i ćirilichnog pisma. Hrvatski je zadržao latinicu te je iz standardne i službene jezične upotrebe isključio ćirilicu, osim u edukaciji i komunikaciji s preostalom srpskom manjinom u Hrvatskoj. Nadalje, bosanski se također odlučio isključivo za latinicu, crnogorski zakonski priznaje oba pisma, no u praksi potiskuje ćirilicu, dok je srpski jezik jedini do danas ostao dvopismen.

Od polovice '70-ih godina, pa sve do danas, u srpskoj je jezičnoj politici vidljivo slabljenje formalnog statusa latinice. Ipak, to je u oštroj suprotnosti sa stvarnom upotrebom. Naime, latinica se tijekom tog istog razdoblja polako ali sigurno širila na račun svog "rivala", i kako ističe Bugarski, upravo je to stvorilo osnovu za žučne debate oko upotrebe pisma u Srbiji danas.

Ćirilica je kroz povijest bila visoko cijenjeni grafički izraz srpskog nacionalnog identiteta, a suvremene debate oko upotrebe ćirilice i latinice u Srbiji podijelile su javnost: jedni su digrafiju ocijenili kao prednost i kulturološko bogatstvo, dok su drugi širenje latinice vrednovali kao neprirodan upad u srpski identitet. No je li ćirilica na samrti kao što mnogi proklamiraju? Bugarski ističe da su takvo vjerovanje u glave običnih ljudi usadili nacionalni djelatnici – amateri bez lingvističkog znanja, političari, pravoslavni svećenici, novinari i nacionalistički orijentirani lingvisti povezani s visokim akademskim ustanovama (2021: 24). Nadalje, postoji "narodnolingvističko" vjerovanje da je srpska ćirilica jedinstvena u svijetu kao istinski fonetsko pismo, ispoljavajući jasan odnos tipa 1:1 između izgovorenog glasa i napisanog znaka. Međutim, pojašnjava autor, ovaj princip oduvijek leži u osnovi svih alfabetskih pisama, ali se različito ostvaruje u pojedinačnim slučajevima. Reformirana Mrkalj-Vukova ćirilica samo je bliže idealnom podudaranju od većine drugih pisama, zahvaljujući ponajviše svojem razmjerno recentnom nastanku, u usporedbi s primjerice engleskom ili francuskom abecedom (2021: 27).

Narativ o ugroženosti ćirilice u opticaju je već desetljećima, a obnavlja se i drammatizira s vremena na vrijeme. Tako je početkom 2007., Ministarstvo kulture Republike Srbije pozvalo veći broj institucija da podrže nacrt novog Zakona o nacionalnom službenom jeziku i njegovom matičnom pismu. Dokument nije nikada u potpunosti objavljen, no Bugarski ističe da je u njemu

“...bila vidljiva primjena iznimne mentalne akrobatike s ciljem odstranjivanja latinice iz srpskog jezika, pri čemu bi se ona u upotrebi zadržala samo kao pomoćno pismo u javnom životu, pismo manjinskih i stranih jezika zastupljenih u Srbiji” (2021: 28). Suočen s ovakvim prijedlozima, autor se s pravom zapitao koji bi bili razlozi za tako nešto, te nam odmah pružio odgovor: “Zato što je današnja latinica hrvatska, a ovo je Srbija” (2021: 29).

- Deset godina nakon, na ljeto 2018., ministar za kulturu i informiranje objavio je da je formirao radnu skupinu za izradu Prijedloga za izmjene i dopune Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisama u Republici Srbiji. Predložene promjene bile su toliko radikalne i dalekosežne, te su odmah izazvale burne reakcije srpske javnosti. S druge strane, predlagači izmjena su u vlastitu obranu preko medija poručili kako oni nisu protiv latinice nego samo čuvaju ćirilicu. Sam put k istiskivanju latinice iz upotrebe počeo je u nekoliko koraka:
1. ćirilica je proglašena “matičnim”, a latinica “pomoćnim” pismom,
  2. poništila se razlika između službene i javne upotrebe, čime se latinicu nastojalo ograničiti isključivo na domenu privatne komunikacije, “individualne upotrebe” tj. komunikacije unutar vlastita četiri zida,
  3. uvele su se novčane kazne za prijestupnike.

Zanimljivo je da je sam nacrt upućen direktno Vladi, uz zaobilazanje zakonske obveze održavanja prethodne javne rasprave. Nacrt je također bio protuustavan zbog svoje diskriminatorne prirode, iznimno regresivan, anti-moderan i anti-europski kako ističe Bugarski.

Autor nadalje ukazuje na dva glavna uporišta koja sprečavaju nestanak ćirilice:

1. ćirilica je obavezna u svekolikoj službenoj upotrebi srpskog jezika,
2. školska se djeca redovno opismenjuju najprije na ćirilici, tek potom na latinici, i svi su udžbenici za osnovno i srednjoškolsko obrazovanje obavezno tiskani na ćirilici.

Ovdje je još važno istaći da je zabilježen porast (a ne pad) udjela ćirilice na srpskom internetu, dok u javnoj i privatnoj upotrebi u Srbiji danas imamo upotrebu 2/3 latinice i 1/3 ćirilice. Pritome treba imati na umu da izbor pisma nije proizvoljan već žanrovski motiviran, te da pored pragmatičnih razloga često ima i ideološku dimenziju.

Za kraj, Bugarski ukazuje na alarmantno nisku razinu pismenosti i jezične kulture među srpskim stanovništvom, za što bi država trebala imati veći interes nego za spašavanjem pisma koje nije ni ugroženo. Međutim, (riječima

samog autora): “lakše je organizirati povremene kampanje za zaštitu ćirilice nego se sistematski baviti pitanjima jezične i obrazovne politike” (2021: 161).

Posljednja je jezično-politička tema ove knjige *Deklaracija o zajedničkom jeziku*, koja je predstavljena 30. 3. 2017. godine kao regionalni dokument namijenjen za javnost u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji. Čitav se dokument može pronaći i potpisati u mrežnom obliku¹, a do proljeća 2021. broj se njegovih potpisnika približio okruglom iznosu od 10 000 ljudi. Među potpisnicima su se uz obične građane našli i brojni lingvisti, pisci, kritičari, novinari, publicisti, prevoditelji, pravnici, sociolozi, politolozi i mnoštvo drugih stručnjaka, od kojih su neki znanstvenici i mislioci svjetskog kalibra. Međutim, bez obzira na potpisnike, u Hrvatskoj je Deklaracija odbačena u vrhovima države i Katoličke crkve, kao i u većini znanstvenih i kulturnih institucija. U ostalim su državama reakcije bile više nijansirane, ukoliko nisu u potpunosti izostale.

Za kraj, važno je istaći da je Deklaracija o zajedničkom jeziku neinstitucionalna inicijativa, jednako tako ona nije nikakva organizirana politička platforma već apel javnosti sve četiri države o neadekvatnosti njihovih jezičnih politika i s njima povezanih praksi.

/ Drugi dio – Intervjui

U ovome se dijelu knjige donose intervjui koje je profesor Bugarski dao različitim povodima u posljednjih nekoliko godina. Većina ih u uvodnim dijelovima sadrži autorove biografske podatke, dok se u pitanjima i odgovorima aktualiziraju prethodno spomenuti problemi jezičnih politika post-jugoslavenskih država.

Ipak, osim prethodno obrađenih tema, sami intervjui problematiziraju i fenomene svakodnevne komunikacije poput recentne proliferacije složenica tj. blendi u srpskom jeziku, utjecaja engleskog jezika na suvremenu komunikaciju, ali i strogo lingvističkih pitanja poput zahtjeva za objašnjenjem razlike između primijenjene lingvistike i lingvistike u upotrebi te potrebe za razvojem lingvističke terminologije na srpskom jeziku. Bugarski se kroz neke odgovore dotiče i nešto suvremenijih i često zapostavljenih tema na području

1 Dostupno na URL: <https://web.archive.org/web/20170402082448/http://jezicinacionalizmi.com/deklaracija/> (18.10.2022.)

regije poput govora mržnje, političke jezične manipulacije i ideologije političke korektnosti.

/ Treći dio – In memoriam

Posljednji dio knjige predstavlja odavanje počasti petorici filologa i lingvista od iznimne važnosti koji su nas napustili u posljednjih 5 godina. Pritome Bugarski u svaki osvrt na životno djelo pojedinog autora dodaje uvid u svoj privatni odnos s velikanima u pitanju. Riječ je o Randolphu Quirku, Ulrichu Ammonu, Radoslavu Katičiću, Miloradu Radovanoviću i Ivanu Klajnu.

Ovdje nećemo prenositi njihove bogate biografije, no svakako preporučujemo njihovo čitanje, posebice zbog privatnih zgoda i pronicljivih uvida u njihove živote koje nam kao šećer za kraj donosi Bugarski.

Čitava se knjiga zaključuje izborom suvremene sociolingvističke literature čime se čitatelja poziva na daljnje promišljanje o problemima današnje komunikacije, politike, jezika i društva.

Jana Jurčević
Arhiv Srba u Hrvatskoj